
Željko
PAVIĆ

ULOGA SOCIJALNOGA
KAPITALA U RAZVOJU
SLAVONIJE I BARANJE

Politika regionalnoga razvoja obuhvaća “sve svjesne i promišljene aktivnosti koje primjenjuje vlada s ciljem promjene prostorne distribucije ekonomskih i socijalnih fenomena poput stanovništva, dohotka, vladinih prihoda, proizvodnje različitih roba i usluga, prometne infrastrukture, socijalne infrastrukture i političke moći” (Hansen, Higgins i Savoie, 1990.:2). Naravno, većina vladinih odluka, zbog inherentnoga teritorijalnog aspekta, ima i određene regionalne posljedice (npr. odluka da se subvencionira industrija na nekom području), ali se pod regionalnom razvojnom politikom uglavnom razumijevaju eksplicitne i formalne mjere usmjerene na to područje.

Tradicionalno se problem regionalnoga razvoja teorijski i praktično razmatrao unutar kejnsezijanske i neoliberalne ekonomijske paradigme. Kejnsezijanci su stimuliranje regionalnoga razvoja vidjeli u državnoj intervenciji kojom se stvara potražnja redistribucijom dohotka i izgradnjom lokalne materijalne infrastrukture i time potiče regionalni razvojni ciklus, dok su neoliberali rješenje nalazili u deregulaciji i stimuliranju individualnoga poduzetništva pouzdavajući se u djelotvornu alokaciju resursa slobodnim tržištem. Obje razvojne paradigme, unatoč mjestimičnim uspjesima, imaju i svojih nedostataka. Kejnsezijanski model često stvara dugotrajne obrasce ovisnosti o državi, koji, zbog “naučene bespomoćnosti”, ne omogućuju samoodrživ endogeni razvoj regije; osim toga, trend smanjenja javne potrošnje zbog imperativa makroekonomske stabilnosti i održavanja konkurentnosti u globaliziranoj ekonomiji čini ovu alternativu sve nepopularnijom. Neoliberalna paradigma zanemaruje socijalne posljedice iznenadnoga prijevika subvencioniranja nerazvijenih regija i njihova prepuštanja tržišnom nadmetanju na koje nisu spremne, socijalne i psihološke troškove alokacije radne snage (troškove preseljenja i socijalne adaptacije), odnosno začarani krug depopulacije, koji nerazvijenost regije čini gotovo ireverzibilnom pojavom. Obje paradigme vezane su uz kla-

sične postulate ekonomske znanosti, poput racionalno maksimirajućega pojedinca kojemu društvene institucije, vrijednosti i norme predstavljaju tek eksterno ograničenje koje se u računu troškova i koristi mora uzeti u obzir.

Zlatno doba regionalne politike u svijetu počinje krajem 60-ih i početkom 70-ih godina prošloga stoljeća. Dadašnja regionalna intervencija bila je uglavnom sporadična i ograničena dometa, poput npr. TVA projekta pokrenutog u sklopu američkoga New Deala. Osnovna motivacija tada pokrenutih regionalnih razvojnih politika bila je vrlo slična. Zaostajanja u blagostanju nekih regija bila su doživljena kao nepravedna, a dramatičan porast ruralno-urbanih migratornih kretanja pokrenuo je rasprave o disekonomiji metropolitanskih područja, odnosno nedovoljno iskorištenoj infrastrukturi emigracijskih – uglavnom ruralnih – područja. Ništa manje nije bio važan ni politički (izborni) potencijal regionalne politike.¹ Kraj 70-ih i početak 80-ih donosi posustajanje intervencionističke regionalne politike, koje se nastavlja do današnjih dana. Razlozi su bili višestruki. Prvi je razlog preokretanje demografskih trendova zbog povećane preferencije življenja u manjim sredinama, tj. izrazito jačanje migracijskih tokova usmjerenih od gradova prema predgrađima. Drugi je razlog svjetska ekonomska kriza koja je postavila budžetska ograničenja i naznačila limite države blagostanja, a time i onemogućila značajnija ulaganja u stimuliranje regionalnoga razvoja. I, konačno, pomicanje političkoga klatna dovelo je do većega povjerenja u regulativnu moć slobodnoga tržišta i neopravdanost državne intervencije.

Specifičan položaj regija u eri globalnoga kapitalizma, kao i neuspjesi praktične regionalne intervencije, doveli su do ozbiljnoga delegitimiranja kejnesijanske i neoliberalne paradigme i do novih ekonomijskih i sociologijskih konceptualizacija i objašnjenja regionalnoga razvitka koje naglašavaju važnost endogenih, socijalno konstruiranih karakteristika, po čijoj se prisutnosti razlikuju razvojno uspješne i neuspješne regije.² Ovdje se razvoj Slavonije i Baranje promatra u kontekstu teorije socijalnoga kapitala, koja – za razliku od spomenutih ekonomijskih paradigmi – naglašava socijalnu i institucionalnu determiniranost ekonomskog razvoja, tj. njegovu ovisnost o odnosima povjerenja i kooperativnosti koji su ukorijenjeni u lokalnim kulturama i identitetima, a koji omogućuju i olakšavaju razmjenu znanja i informacija te efektivno mobiliziranje individualnih resursa, odnosno rješavanje problema kolektivne akcije koji se pojavljuju ako su ekonomski akteri orijentirani isključivo egoistično (maksimiziraju vlastitu korisnost).

Upotreba pojma socijalni kapital, iako ne eksplicitno tim imenom, ima dugu sociološku povijest, pogotovo kad je u pitanju ekonomska sociologija. Max Weber u svom eseju *Protestantske sekte i duh kapitalizma* (navedeno prema Trigilia, 2001.) opisuje događaj kojemu je prisustvovao prilikom svojega posjeta Americi. Gledajući baptistički obred krštenja, njegov mu je rođak koji je živio u Americi pokazao na čovjeka koji se upravo trebao krstiti i rekao mu da je on tu ne zbog vlastita duhovnoga obraćenja nego zato što želi otvoriti banku. Pripadanje i aktivno sudjelovanje u baptističkoj zajednici bili su signal jake vjerodostojnosti, tj. značili su da osoba posjeduje određene moralne kvalitete (poštenje, iskrenost, odgovornost, radišnost) koje su potencijalnim ulagačima i klijentima – ne nužno iz iste zajednice – ulijevale povjerenje, što je povećavalo poslovne izgled dotične osobe. Koristeći se ovim primjerom, Weber zaključuje da su protestantske zajednice imale važnu ulogu u američkoj priči o uspjehu,³ upravo zbog toga što su svojim pripadnicima usađivale one moralne kvalitete koje su olakšavale ekonomsku razmjenu, odnosno današnjim rječnikom rečeno, smanjivale su transakcijske troškove⁴ ekonomskih aktera.

Sociološko zanimanje za institucionalne preduvjete ekonomskog razvoja zamrlo je dolaskom fordističkog razdoblja. Fordizam su karakterizirale velike vertikalno integrirane tvrtke koje su se služile ekonomijom razmjera (*scale economy*) i koje su težile k monopolističkom ili oligopolističkom položaju na tržištu proizvoda. Kako su te tvrtke pomoću financijske moći uglavnom kontrolirale vlastitu okolinu, neekonomski faktori, poput socijalnih mreža u koje su uključeni poduzetnici i tvrtke, postaju manje važni (Trigilia, 2001.:435). Socijalni kapital ponovno postaje vrlo aktualan u postfordističko doba koje napušta masovnu i standardiziranu proizvodnju u ime inovativnosti, kvaliteta i fleksibilne specijalizacije, u kojoj razmjena znanja i informacija ima presudnu ulogu i koja uključuje proizvodnje većega stupnja dodane vrijednosti.

Pojam socijalnoga kapitala prvi je vjerojatno eksplicitno upotrijebio Glenn Loury (1977.) objašnjavajući relativan obrazovni neuspjeh afroameričke djece malom količinom društvenih resursa (socijalnoga kapitala) koja im stoji na raspolaganju, a koji se kapital uglavnom crpi iz obitelji. Studije koje su uslijedile – Bourdieu (1980.), Flap i De Graf (1986.), Coleman i Hoffer (1987.) te Sampson i Gavreau (1992.) – potvrdile su da je koncept socijalnoga kapitala, osim na području obrazovanja, eksplanatorno va-

žan i na područjima profesionalne mobilnosti, kriminala i delinkvencije te neformalne imigrantske ekonomije. U zadnjem desetljeću socijalni kapital postaje jedan od najčešćih socioloških pojmova i ulazi u gotovo sve sociološke discipline.

Robert Putnam, jedan od najpoznatijih istraživača na tom području, definira socijalni kapital kao mrežu odnosa među pojedincima i norme recipročnosti i povjerenja koje proizlaze iz njih (Putnam, 2000.). Iz definicije se vidi mogućnost analitičkog razdvajanja dvaju dimenzija socijalnoga kapitala. Prva, "strukturalna", dimenzija označava mogućnost pojedinaca da se služe socijalnim mrežama kao pripomoći u realizaciji vlastitih ciljeva, najčešće razmjenom informacija, dok se druga, "kulturalna", dimenzija sastoji od kulturalno utemeljenih društvenih normi te ima koordinativnu funkciju, omogućujući prevladavanje problema kolektivne akcije. Putnam ulogu i funkciju socijalnoga kapitala uspoređuje s ulogom novca kao generaliziranoga medija ekonomske razmjene i njegovom prednosti nad trampom. Upravo kao što novac omogućuje ljudima da zamijene svoja dobra ne za druga dobra nego za pravo na buduću kupovinu dobara te tako dovodi do ekspanzije trgovine, tako i norme povjerenja i generalizirane recipročnosti omogućuju ljudima da rade usluge ljudima bez neposredne novčano izmjerljive povratne koristi. Socijalni kapital tako postaje "plutajući" resurs koji se može upotrijebiti kada god se želi, čime postaje moguće ostvarivanje individualnih i kolektivnih ciljeva koji se drukčije ne bi mogli postići.⁵

Nešto sveobuhvatnije socijalni se kapital definira i kao "socijalno i političko okruženje koje omogućuje razvijanje normi i oblikuje socijalnu strukturu" (Grootaert, 1998.:3). Za razliku od Putnamove definicije, koja naglašava neformalne norme i vodoravne asocijacije, ovdje su od važnosti formalne institucije poput države, političkoga sustava, vladavine prava, ljudskih i građanskih prava, čije se djelovanje drži vrlo važnim za ekonomski rast i razvoj. Iako je u pitanju nešto drukčija eksplanatorna razina, ideja je zapravo ista – društveni odnosi mogu, pozitivno ili negativno, utjecati na ekonomski razvoj.

Pojam socijalnoga kapitala ovdje razlikujemo od sličnoga pojma kulturnoga kapitala, koji je Bourdieu afirmirao u kontekstu proučavanja nejednakih obrazovnih uspjeha djece iz različitih klasa. Prema njemu, kulturni kapital označuje vrste znanja, načine izražavanja, estetskih preferencija, stila ponašanja koje njihovim posjednicima omogućuju bolji obrazovni uspjeh. Stoga je ovako definiran kulturni kapital, za razliku od socijalnoga kapitala, inherentno konfliktualne naravi.

Kao najvažnije sastavnice socijalnoga kapitala mogu se izdvojiti norme povjerenja i solidarnosti.

Norma povjerenja omogućuje prevladavanje problema kolektivne akcije, tj. nekooperativnoga ponašanja u postizanju kolektivnih ciljeva, a korisna je i zbog toga što smanjuje transakcijske troškove jer se iz ugovaranja mogu izbaci brojne kontingencijske okolnosti za koje se vjeruje da se, ako se pojave, mogu riješiti dogovorom i poštenim pristupom. Dobro poznato evolucijsko objašnjenje iz teorije igara (Axelroad, 1984.), po kojemu vjerojatnost kooperativnoga ponašanja u dijadičnim relacijama raste ako postoji perspektiva brojnih budućih interakcija ("sjena budućnosti"), ne zadovoljava jer bi sličnost tržišnih uvjeta (kvantiteta interakcije) trebala dovesti do ujednačavanja količine povjerenja u različitim društvenim slojevima, regijama i društvima, a to se očito ne događa. Osim toga, iz dijadičnih relacija teško da može nastati difuzno, generalizirano povjerenje, koje čini okosnicu socijalnoga kapitala. To, naravno, ne znači da, antropološki gledano, ponavljanje ponašanja ne pridonosi njegovoj stabilizaciji, reducirajući čovjeku prirodenu "otvorenost" različitim oblicima ponašanja koja proizlazi iz njegove biološko-genetske relativne nedeterminiranosti.

Pitanja povjerenja i oportunitizma, tj. klasično hobbesovsko pitanje reda u klasičnoj su i neoklasičnoj ekonomiji imala sporednu teorijsku ulogu. U svijetu savršeno obaviještenih proizvođača i kupaca, od kojih ni jedan nije dovoljno jak da utječe na formiranje tržišnih uvjeta i cijene, nema mjesta za neispunjavanje ugovora i oportunističko ponašanje. Pretpostavka je da bi tržišna kompeticija širenjem informacija i odbijanjem suradnje s oportunistima takvo ponašanje učinila neisplativim, a kada bi se ono i pojavljivalo, bilo bi čisto frikcijske naravi i ne bi ugrožavalo tržišni sustav. Osim toga, u intelektualnoj je tradiciji klasične ekonomije postojalo uvjerenje da "potraga za vlastitim ekonomskim interesom tipično nije nekontrolirana strast, nego civilizirana, smirena aktivnost" (Granovetter, 1985.:488).

Klasičan primjer norme solidarnosti jest nastavak kupovine neke robe ili usluge od stalnoga dobavljača unatoč trenutačno višoj cijeni. To bi s neoklasičnoga gledišta značilo nefleksibilnost tržišta, tj. njegovu manju alokativnu efikasnost, ali takav postupak pojačava međusobno povjerenje i vjerojatnost recipročnoga postupka u slučaju zamjenjenih uloga.

Specifičnost socijalnoga kapitala u odnosu na humani i fizički kapital jest u tome što se on - budući da je dio društvenih odnosa, a ne svojstvo pojedinaca - povećava

upotrebom, štoviše, njegovo neupotrebljavanje dovodi do smanjenja ili potpunog uništenja, čak i onda kad je kulturno-normativno utemeljen. To znači da svakodnevna društvena praksa djeluje na polagano, evolutivno mijenjanje kulturne matrice.

Socijalni kapital ima karakteristike javnoga dobra, što znači da se tu susrećemo s važnim i teškim problemom kolektivne akcije, tj. agregiranja individualnih preferencija u one kolektivne. Pojedinci su najčešće skloni minimizirati vlastiti doprinos postizanju kolektivnih ciljeva, jer je trošak toga doprinosa obično veći od dodatne koristi doprinosa kolektivnom cilju. Takva situacija zahtijeva djelotvoran nadzor nad individualnim oportunizmom, odnosno mogućnost da se sankcionira nekooperativno ponašanje, no to je, pogotovo u situacijama koje uključuju velik broj individualnih aktera, ili vrlo skupo ili praktički neizvedivo. Kako ni jednog pojedinca nije moguće isključiti iz njegove upotrebe, kao što ni ni jedan pojedinac nema dovoljno poticaja da radi na njegovu stvaranju, nije realno očekivati da će socijalni kapital biti stvoren djelovanjem tržišnih sila. Poput nacionalne obrane ili čistoga zraka, socijalni se kapital ne može proizvesti u malim komadima i prodati na tržištu. Tako pojedinac koji se ponaša kooperativno unatoč nekooperativnoj okolini povećava količinu generaliziranoga povjerenja u društvu, tj. proizvodi pozitivne eksternalije, za što ne dobiva nikakvu izravnu novčanu naknadu. Upravo iz tih razloga socijalni kapital najčešće nastaje u religijskim, etničkim ili teritorijalnim zajednicama, odnosno nije rezultat svjesna napora usmjerenoga prema njegovu stvaranju, nego ekonomski relevantan rezultat neekonomskih procesa. Dakle, socijalni je kapital korisna posljedica prethodno postojećih, kulturno utemeljenih normi difuznoga povjerenja i reciprociteta.

Iako su uglavnom proučavani i naglašavani pozitivni učinci socijalnoga kapitala, postoje i njegovi neutralni i negativni učinci, "određen oblik socijalnoga kapitala koji poboljšava određene aktivnosti može biti beskoristan ili čak štetan za druge" (Coleman, 1990.:302), odnosno "mreže i norme povjerenja koje idu uz njih općenito su dobre za one unutar mreže, ali eksterni učinci socijalnoga kapitala nikako nisu uvijek pozitivni" (Putnam, 2000.:21). Tako, na primjer, i mreže organiziranoga kriminala, kao i sve organizacije čiji je osnovni cilj traženje rente (*rent seeking*), mogu se promatrati kao savršena realizacija ideje socijalnoga kapitala.

Društvenost je važna – uspješne regije i socijalni kapital

Recentni primjeri razvojno uspješnih regija (npr. Baden-Württemberg, regije tzv. Treće Italije⁶) pokazuju da je tajna uspjeha u socijalnom kapitalu, tj. u mobiliziranju postojećih i stvaranju novih unutrašnjih resursa koje je omogućeno dugom demokratskom tradicijom i odnosima povjerenja i suradnje proizašlih iz regionalnog identiteta, dok su neuspješne regije uglavnom karakterizirane visokim stupnjem ovisnosti o državi i hijerarhijskim odnosima među regionalnim akterima. Uspješnost regija s visokim stupnjem socijalnoga kapitala ne iznenađuje promotre li se osnovne značajke postindustrijskoga ekonomskog konteksta. U njemu se, zbog stvaranja globalnoga tržišta, brzih tehnoloških promjena i promjena konzumentskih preferencija, umjesto tradicionalnih troškova proizvodnje i masovnosti glavnim izvorima kompetitivnosti pokazuju manje “opipljivi” čimbenici poput inovativnosti, brzoga prilagođivanja promjenama na tržištu, marketinga, kvalitete, diferencijacije proizvoda u potrazi za tržišnim nišama, suvremenih metoda organizacije rada i sl. Ključna tako postaje mogućnost umrežavanja s ciljem razmjene znanja i informacija, čemu obilje socijalnoga kapitala sigurno pogoduje. Dakle, takve se regije pokazuju kao društveno-geografski prostor najbolje prilagođen postindustrijskom vremenu nudeći izvanredne razvojne prednosti koje su najvećim dijelom rezultat umrežavanja. Storper (1995.) pokazuje da umrežene inovativne tvrtke na istom mjestu profitiraju i od tzv. neutrženih uvjetovanosti (*untraded dependencies*), odnosno ideja koje se ne razmjenjuju na tržištu, poput informacija o tržištu, tehnologiji i proizvodnji koje se šire u neformalnom obliku unutar neekonomskih društvenih veza. Umreženost regionalnih tvrtki omogućuju kontinuirano održanje inovativnog miljea, koje je nužno jer se u kasnijoj rutiniziranoj fazi životnoga vijeka nekoga proizvoda njegova proizvodnja obično prebacuje na područja s jeftinom radnom snagom, jer radna snaga postaje osnovna determinanta stvaranja vrijednosti. Osim razmjene znanja među tvrtkama, vrlo je važna i gusta interaktivna mreža koja uključuje veze s dobavljačima, kupcima, državnim institucijama i financijskim sektorom. Tako npr. tješnja povezanost tvrtki i regionalnih banaka daje bankama mogućnost dubljega poznavanja situacije u određenim industrijskim sektorima, što dovodi do donošenja zajedničkih strateških planova i boljega financijskog praćenja tih tvrtki (Maskell i Malmberg, 1995.).

Kooperativnost i posvećenost zajedničkim strateškim ciljevima utječu i na narav industrijskih odnosa u ovim re-

gijama. Upravo zahvaljujući međusobnom povjerenju, ovdje se uspijeva postići i održati dragocjena ravnoteža između, s jedne strane, zahtjeva radnika, odnosno sindikata kao njihovih predstavnika, da im se osigura relativno sigurno i dobro plaćeno radno mjesto te, s druge strane, fleksibilnost rada koja je nužna za vlastito pozicioniranje u kompetitivnom i stalno promjenljivom globalnom tržištu. To, naravno, ne znači da je kompromis rada i kapitala lišen konflikata, a ne može se zanemariti ni činjenica postojanja dualnoga tržišta rada s imigrantskom, uglavnom nesindikaliziranom, radnom snagom u podređenom položaju.

Posebno značajan teorijski prilog u korist važnosti socijalnoga kapitala za regionalni razvoj dao je Robert Putnam svojim, politološki nadahnutim, istraživanjem razlika u ekonomskoj i administrativnoj uspješnosti talijanskoga sjevera i juga nakon upravno-političke decentralizacije provedene početkom 70-ih godina prošloga stoljeća na polju zdravstva, urbanog upravljanja, školstva, poljoprivrede i zaštite okoliša. Pokazalo se da se uspješni sjever od neuspješnog juga razlikuje ne toliko po dostignutom stupnju ekonomskog razvitka nego po varijablama poput solidarnosti, povjerenja te kvantiteti i kvaliteti građanskih asocijacija, tj. po količini socijalnoga kapitala. Socijalni kapital omogućio je stvaranje kvalitetne lokalne demokracije koja se ubrzo transformirala u regionalni ekonomski razvoj. U razvijenim regijama sjevera građanin poštuje zakone i očekuje i od drugih da to čine, dok se na jugu kršenje zakona smatra normalnim, a osobe koje to ne čine postaju predmetom podrugivanja i šale (Putnam, 1992.:55). Na sjeveru "ljudi komuniciraju kao jednaki, ne kao patroni i klijenti, niti kao vladavci i podanici" (Putnam, 1992.:48), a građani su, u većini slučajeva, "spremni na pomoć te poštuju i vjeruju jedni drugima čak i kada im se mišljenja o značajnim stvarima razlikuju" (isto). Povijesne korijene ovih razlika Putnam nalazi u republikanskim tradicijama sjevera koje su stvorile pojam građanina koji svoju lojalnost duguje primarno svojoj političkoj zajednici, odnosno feudalnim tradicijama na jugu koje su od ljudi stvorile podanike koji u politici sudjeluju samo nekom formom lokalnoga političkog klijentelizma. Drugim riječima, na jugu se prakticira amoralni familizam (Redfield), čija je osnovna namjera maksimizacija kratkoročne koristi nuklearne obitelji bez uzimanja u obzir širih interesa zajednice, koji su, dugoročno gledano, u interesu pojedinca i njegove nuklearne obitelji, pod pretpostavkom da će i drugi činiti isto.

Iako treba poštivati regionalne specifičnosti i ovisnost o prijednom putu (*path dependency*), ovi primjeri mogu da-

ti smjernice razvoju Slavonije i Baranje. U tom se smislu pokušava procijeniti stanje socijalnoga kapitala u ovoj regiji i dati prijedloge za njegovo razvojno aktiviranje.

Slavonsko-baranjski socijalni kapital

Bez obzira na to tumačimo li socijalizam kao sustav u tranziciji, državni kapitalizam ili kao birokratski kolektivism,⁷ nedvojbeno je činjenica da je socijalni kapital u njemu erodirao zbog autoritarne političke kulture koja je sprječavala nastanak autonomnoga civilnog društva, zbog čega su se tranzicijske zemlje, nakon pada nekadašnjega sustava, našle u stanju posvemašnje anomalije. Voelker i Flap (2001.) na primjeru bivše Demokratske Republike Njemačke uvjerljivo pokazuju devastirajuće učinke potpune kontrole građana od partijske totalitarne države. Iako je marksistička ideologija imala u vidu stvaranje novoga, “podruštvovaljenog” čovjeka, učinci su bili upravo suprotni. Svjesni sveobuhvatne kontrole tajne policije putem doušničke mreže u kojoj su sudjelovali i mnogi građani, ljudi su o vlastitu privatnom životu, pogotovo o svojim političkim stavovima, govorili isključivo u krugu onih kojima su izrazito vjerovali, s kojima su imali tzv. jake veze, jer su posljedice neutemeljena povjerenja bile izrazito jake i mogle su dovesti i do gubitka slobode. Time je stvoren poznati fenomen dvostruke realnosti s kojim se ovladavalo još u najranijoj mladosti, a koji je označavao postojanje dvaju stavova o nekom pitanju – jedan za javnu i jedan za privatnu upotrebu. Krugovi povjerenja obilježeni jakim vezama bili su izrazito odvojeni od slabih veza koje su ljudi rabili isključivo s ciljem ovladavanja ekonomijom nestašice (kroničnim nedostatkom potrošačkih dobara) putem neformalne ekonomije. Institucionalni uvjeti koji su doveli do nerazvijenosti slabih veza u Istočnoj Njemačkoj prisutni su i danas, što se može vidjeti i iz činjenice da većina ljudi i danas posao traži aktivirajući jake veze, umjesto slabih, kako je to uobičajeno u zapadnim zemljama.

Zbog “mekoće” režima koji se sigurno ne može označiti totalitarnim, hrvatsko socijalističko društvo sigurno nije nudilo sliku takve atomiziranosti i nemoći društvenoga samoorganiziranja. Postojao je, pogotovo od početka 1980-ih, cijeli niz relativno nezavisnih profesionalnih, studentskih, feminističkih, ekoloških civilnih udruga i inicijativa, kao i tradicija kritičke društvene misli. No te su udruge bile prilično elitističke naravi, s malobrojnim članstvom ograničenim na relativno marginalne skupine, poput mladih i žena, a što je još važnije, u njima je sudjelovala isključivo urbana zagrebačka populacija.⁸

Prema prvom istraživanju koje je uključivalo mjerenje socijalnoga kapitala u Hrvatskoj (Štulhofer, 1998.), njegova je količina, operacionalizirana kroz dimenzije asocijativnosti⁹ (civilnosti), povjerenja i (ne)toleriranja oportunističkoga ponašanja, podjednaka količini socijalnoga kapitala u tranzicijskim zemljama, ali istodobno značajno zaostaje za zapadnim zemljama. Podaci iz 1999. godine (Štulhofer, 2001.) pokazuju pad generaliziranoga povjerenja u ljude, vjerojatno uzrokovan drastičnim padom povjerenja u najvažnije formalne društvene institucije (Sabor i pravni sustav), kao i pad članstva u građanskim udruženjima, posebice onima religijskoga tipa. Djelomično i u suprotnosti s teorijskim očekivanjima, Domovinski je rat zbog nacionalne homogenizacije i neposredne životne prijetnje povećao socijalni kapital, koji je u međuvremenu, iz navedenih razloga, uvelike uništen, čime je prokockan važan potencijalni hrvatski razvojni adut.

Kao jedan od temeljnih preduvjeta za uspješnu tranziciju, pogotovo onu gospodarsku, spominje se kultura individualne autonomije, tj. disponiranost ljudi da preuzmu neizbježnu odgovornost za vlastitu sudbinu, umjesto da teret te odgovornosti stalno prebacuju na preopterećenu državu (Šundalić, 1998.:185). To je nedvojbeno točno, no postoji i druga strana medalje; osim individualizma, vrlo je važna i društvenost, koju ne treba odbaciti kao relikat "socijalističkog" morala. Spomenuta istraživanja socijalnoga kapitala, kao i letimičan pogled na svakodnevicu, otkrivaju da su se mnogi ljudi prilagodili tržišnom *bellum omnium contra omnes*, ali na vrlo ciničan način koji ne uzima u obzir da ekonomska kultura kapitalizma sadrži i elemente kooperativnosti, tj. bazičnoga poštenja i generaliziranoga povjerenja u ljude. Zanimljivo je činjenice da kapitalizam predstavlja specifičnu *moralnu ekonomiju* dovelo je s vremenom u Hrvatskoj do potpune tržišne nesigurnosti, kulture neplaćanja i nepoštivanja vlastitih obveza i, kao posljedica toga, do mnogih sudskih sporova. Kroničan problem neučinkovitosti hrvatskoga pravosuđa nije samo izraz njegovih unutrašnjih problema nego i rezultat prethodno opisane situacije.

U hrvatskom tranzicijskom kontekstu smanjenju ionako niske razine socijalnoga kapitala naslijeđene od bivšega sustava pridonijelo je zamagljivanje, ili čak i potpuno brisanje, razlike između legitimnih poduzetničkih figura nastalih kroz zakonitu privatizaciju društvene imovine i njihova "divljeg" kontrapunkta (Rogić, 1998.:42). Zanimljivo je, a katkada i politička legitimizacija, te ključne razlike u najširim slojevima stanovništva ne rađa samo ogorčenje, nepovjerenje i sumnjičavo odmjeravanje čak i legi-

timno stečene imovine nego im nudi i model koji se može oponašati i na mikrorazini, u vlastitoj svakodnevici. U svjetlu tranzicijskog iskustva postaje jasno da razvoj – bilo na nacionalnoj, bilo na regionalnoj razini – nije automatski proces koji slijedi iz preslikavanja zapadnoga pravno-političkog sustava i standardnih modernizacijskih naputaka, nego mora uključivati i razvijanje i vrednovanje socijalnoga kapitala.

Izvorište slavonsko-baranjskoga socijalnog kapitala nalazi se u tradicionalno kooperativnoj lokalnoj kulturi (kultura zadružnoga tipa po Tomašićevoj tipologiji) i regionalnom identitetu nastalom kroz povijest kao specifičan geografski, ekonomski i kulturni sklop, a koji zbog mogućnosti stvaranja odnosa povjerenja i solidarnosti može biti važan razvojni resurs. Ovaj socijalni kapital osjetno je umanjen autoritarnom komunističkom političkom kulturom (unatoč proklamiranom samoupravljanju), ratnim zbivanjima, koja su – zbog vrlo brutalna progona što su ga mnogi ljudi doživjeli od vlastitih susjeda i dojučerašnjih prijatelja – smanjila generalizirano povjerenje u ljude i u međuetničku toleranciju, te anomijskim zbivanjima u postkomunističkom razdoblju, koja su, upravo zbog ratnih okolnosti, bila posebno izražena upravo u ovoj regiji. Kada se uz to uzme u obzir malobrojnost civilnih udruga, tj. nerazvijenost slavonsko-baranjskoga civilnog društva, te prisilne migracije i depopulacija koji su doveli do razaranja starih zajednica, može se pretpostaviti da je stanje socijalnoga kapitala u Slavoniji i Baranji gore od hrvatskoga prosjeka, što se, bez aktivnoga djelovanja u tom smjeru, može pokazati ozbiljnom zaprekom razvoju.

Zaključak

Socijalni kapital nastaje na podlozi određene sociokulturne matrice, koja se, na latentnoj razini, sastoji od normi generaliziranoga povjerenja u ljude i solidarnosti koje se u najvećoj mjeri usvajaju primarnom socijalizacijom, dok je njegova najznačajnija manifestna sastavnica brojnost i dinamika građanskih udruženja i raširenost kooperativnoga ponašanja. Manifestna sastavnica socijalnoga kapitala jest produkt sociokulturne matrice, ali ima i povratni utjecaj djelujući kao mehanizam njezine svakodnevne reprodukcije.

Primjeri regija koje su svoj razvoj u velikoj mjeri utemeljile na vlastitom socijalnom kapitalu nude i ponešto optimizma razvojno posustalim regijama poput Slavonije i Baranje, to više što se uspjesi tih regija ne vezuju samo za proizvodne sektore visoke tehnologije nego i za tradicionalne sektore “stare” ekonomije, poput poljoprivrede te tekstilne i

drvene industrije. U vremenu ekonomske globalizacije – kada se utrka za eksterna ulaganja više ne odvija na razini nacionalne države nego na razini regija – i regije s manjim fizičkim i humanim kapitalom, a velikim socijalnim kapitalom, mogu dobiti svoju razvojnu šansu. Štoviše, njihov razvoj može biti i dugoročniji od onoga koji se temelji na tradicionalnim faktorima, poput npr. niskih troškova radne snage, jer u vremenu stalnih tržišnih promjena pruža stabilnu osnovu za fleksibilnu specijalizaciju i adaptaciju na promijenjene okolnosti. Imajući u vidu da je ekonomski sustav uvijek ukorijenjen u društvenim vrijednostima i normama koje imaju svoj evolutivni razvoj, nameće se pitanje: u čemu tražiti osnovu za stvaranje (oživljavanje) i akumuliranje socijalnoga kapitala u Slavoniji i Baranji?

Regionalna politička autonomija, odnosno izgradnja i mobilizacija relativno neovisne regionalne političke moći, i predstavništva smatraju se jednim od preduvjeta za postavljanje i uspješno ispunjavanje regionalnih strateških interesa unutar nacionalne države. Dokaz u prilog toj tvrdnji pruža i činjenica da se regije koje su se uspješno pozicionirale u globalnoj ekonomiji uglavnom nalaze u vrlo decentraliziranim, često čak i federativnim, državama (Njemačka, SAD, Italija). Prema tome, nužan – iako ne i dovoljan – uvjet za građenje i razvojno aktiviranje slavonsko-baranjskoga socijalnog kapitala novi je ustroj hrvatske lokalne samouprave koja bi trebala biti utemeljena na regionalnom principu i koji bi, za razliku od sadašnjega, poštivao i iskorištavao regionalne identitete. Sadašnji ustroj, utemeljen na županijama, isključivo je funkcionalne naravi, što se ogleda i u arbitrarnosti županijskih granica i u činjenici da građani županijsku pripadnost ne osjećaju kao dio vlastitog identiteta, nego isključivo kao administrativnu datost. Hrvatska regionalna raznolikost i posebni regionalni identiteti ne bi trebali biti shvaćeni kao element osporavanja državnosti i nacionalnog identiteta i time permanentno stavljeni u sumnju, nego moraju postati jednim od ključnih čimbenika regionalne ekonomske kompetitivnosti. To naravno ne znači da je uspostavljanje regionalne autonomije dovoljan uvjet za regionalan razvoj. Regionalno političko upravljanje mora postati pluralistično i participativno, mora uključivati reprezentaciju različitih interesa i izbjeći preslikavanje upravljanja na nacionalnoj razini koje karakterizira dominacija elita i političkoga klijentelizma. Ovaj politički pluralizam omogućio bi oslobađanje inovativnosti i kreativnosti svih gospodarskih aktera te spriječio okoštavanje institucionalne strukture, koje predstavlja ozbiljnu razvojnu zapreku u svim starim industrijskim regijama širom Europe.

Decentralizacija hrvatske države pojačala bi važnost socijalnoga kapitala pojedinih regija i pružila priliku prirodnom socijalnom eksperimentu analognom onomu talijanskom iz sredine 70-ih godina prošloga stoljeća. Naime, decentralizacija bi, s obzirom na iste administrativne ovlasti svih jedinica lokalne samouprave, donijela korist onim regijama koje bi uspjele iskoristiti i mobilizirati svoje unutrašnje resurse, među kojima je socijalni kapital jedan od najvažnijih. Samo regije s visokim stupnjem socijalnoga kapitala uspjele bi stvoriti odgovorne i efektivne jedinice lokalne samouprave i poštovanje pravnoga sustava, dok bi regije koje ga ne uspiju stvoriti i aktivirati bile razvojno neuspješne te bi zadržale visok stupanj korupcije i političkoga klijentelizma koji je u ovom trenutku karakterističan za Hrvatsku.

Uloga znanstvenih institucija u razvojnom uspjehu mnogih regija odavno je prepoznata, jer one, uz znanstvenu produkciju, stvaraju i školovanu radnu snagu bez koje je formiranje moderne regije sa stalnim procesom učenja i inovacija gotovo nemoguće. Studije (Romijn i Albu, 2002.) pokazuju da je količina interakcija neke tvrtke s istraživačkim laboratorijima i sveučilištima značajno povezana s brojem inovacija koje tvrtka proizvodi. Štoviše, uglavnom je riječ o natprosječno originalnim i tehnički kompleksnim inovacijama. Uz Silikonsku dolinu i Boston Route 128, najpoznatiji primjer plodne povezanosti gospodarstva i znanstveno-istraživačkoga rada predstavlja "čudo iz Massachusettsa" u kojem je glavnu ulogu imao "Bay State akademski istraživački kompleks koji je oslobodio lavinu tehnoloških inovacija na tako dinamičan način da je pružio najkritičniji poticaj za ubrzan rast jednoga od najvećih svjetskih područja visoke tehnologije" (Morgan, 2002.:67). Prema tome, povećavanje broja visokoškolskih i istraživačkih institucija i studenata u Slavoniji i Baranji svakako je poželjno, ne samo zbog stvaranja obrazovanijeg stanovništva nego i zbog zaustavljanja odlaska mladih iz regije. No to samo po sebi nije dovoljno. Ključan zadatak ostaje sinergijsko povezivanje znanosti i gospodarstva. Sukladno tome, znanstvenici bi trebali biti vrednovani ne samo prema usko znanstvenim dostignućima nego i prema uspješnosti primjene znanstvenih dostignuća i povezivanja istraživačkoga rada s regionalnim razvojnim potencijalima i ciljevima, odnosno prema uspješnosti povezivanja znanstvenih institucija i lokalnoga gospodarstva.

Ovakav endogeni tip razvoja utemeljen na socijalnom kapitalu nikako ne znači potpuno gubljenje uloge države. Njezina se uloga svodi na održavanje makroekonomske stabilnosti, velike infrastrukturne investicije koje su nužan

preduvjet regionalnog razvoja te stvaranje i održavanje socijalnoga kapitala na makrorazini (povjerenje u državne institucije, ponajprije u pravni sustav). Osim toga, država mora poštovati autonomiju civilnoga društva te financijskim poticajima aktivno podržavati nastajanje i rad civilnih udruga i svih drugih oblika lokalnih inicijativa.

BILJEŠKE

¹ U Francuskoj se regionalna politika često, ne bez ironije, naziva i *aménagement électoral du territoire*.

² Najveći udio u ovom konceptualnom pomaku imaju institucionalna ekonomija i tzv. nova ekonomska sociologija.

³ Ovdje, naravno, nije riječ o strogoj kauzalnosti, nego o određenom kulturno-duhovnom sklopu koji djeluje poticajno na promjene u socioekonomskoj sferi. Moguće je zamisliti i obrnuti odnos, s religijom u ulozi ideološke legitimacije nove poduzetničke klase.

⁴ Transakcijski troškovi uključuju troškove pregovaranja, sastavljanja ugovora, nadzora nad njegovim izvršavanjem te troškove rješavanja sporova koji se mogu pojaviti. Postojanjem transakcijskih troškova može se objasniti zašto tvrtke uopće postoje, odnosno zašto se neki proizvodni proces odvija pomoću administrativne koordinacije unutar tvrtke, umjesto između neovisnih entiteta na tržištu.

⁵ Upravo ovaj produktivni aspekt opravdava davanje statusa kapitala socijalnim mrežama i normama, iako je produktivni učinak socijalnoga kapitala na ekonomski rast i razvoj puno teže operacionalizirati i izmjeriti od učinaka fizičkoga i ljudskoga kapitala, što je i osnovni prigovor koji mu upućuju ekonomisti. No sigurno je točno da "socijalni kapital povećava korist od investiranja u fizički ili ljudski kapital" (Putnam, 1993.:36).

⁶ Riječ je o 7 pokrajina u Sjevernoj i Središnjoj Italiji (Trentino Alto-Adige, Friuli Venezia-Giulia, Veneto, Emilia Romagna, Toscana, Umbria, Marche) koje u ekonomskom, političkom i sociološkom smislu zauzimaju mjesto između razvijenoga industrijsko-metropolitanskog sjeverozapada te nerazvijenog i siromašnog mezzogiorna. Unutar Treće Italije dodatno se razlikuju lijevo orijentirane, "crvene" provincije u Središnjoj Italiji, od tradicionalnijih pokrajina na sjeveroistoku koje su se nekad nalazile u Habsburškoj Monarhiji.

⁷ Ove teorije razlikuju se u odnosu na to smatraju li da je socijalistička ekonomija sadržavala elemente tržišta, odnosno je li se socijalistička birokracija konstituirala u posebnu društvenu klasu. Više o tome vidjeti u: Szelenyi, Beckett i King (1994.), str. 235-240.

⁸ O tome više u: Stubbs (2001.).

⁹ Operacionalizacija pojma socijalni kapital preko broja građanskih asocijacija i broja građana koji sudjeluju u njima donekle je problematična jer pretpostavlja da *sve* građanske asocijacije imaju pozitivan utjecaj na društvo kao cjelinu, što sigurno nije slučaj. No empirijski podaci ipak pokazuju jaku povezanost između raširenosti povjerenja i broja građanskih asocijacija, što upućuje na latentnu dimenziju koja im je u pozadini - socijalni kapital.

- Axelroad, R. (1984.): *The Evolution of Cooperation*, New York, Basic Books.
- Bourdieu, P. (1980.): *Le Capital Social. Notes Provisoires*, Actes de la recherche en sciences sociales 3: 2-3.
- Coleman, J., Hoffer, T. (1987.): *Public and Private High Schools: The Impact of Communities*, New York, Basic Books.
- Coleman, J. (1990.): *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Harvard University Press.
- Flap, H., De Graf, N. D. (1986.): Social Capital and Attained Occupational Status, *The Netherlands Journal of Sociology*, No. 22, p. 145-161.
- Granovetter, M. (1985.): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology*, Vol. 91, No. 3, p. 481-510.
- Grootaert, C. (1998.): *Social Capital: The Missing Link*, Social Capital Initiative, Working Paper No. 3, The World Bank.
- Hansen, N., Higgins, B., Savoie, D. (1990.): *Regional Policy in a Changing World*, New York, Plenum Press.
- Loury, G. (1977.): A Dynamic Theory of Racial Income Differences, u: Wallace, P. A., Le Mund, A., *Women, Minorities and Employment Discrimination*, Lexington Books, Lexington.
- Maskell, P., Malmberg, A., (1995.): *Localised learning and industrial competitiveness*, Berkeley Roundtable on the International Economy, Working Paper No. 80, Berkeley, University of California.
- Morgan, B. (2002.): Higher Education and Regional Economic Development in Wales: An Opportunity for Demonstrating the Efficacy of Devolution in Economic Development, *Regional Studies*, Vol. 36, No. 1, p. 65-73.
- Putnam, R. (1992.): *Democracy, Development, and the Civic Community: Evidence from an Italian Experiment*, u: Culture and Development in Africa, proceedings of an International Conference held at The World Bank, Washington D.C., p. 33-73.
- Putnam, R. (1993.): The Prosperous Community - Social Capital and Public Life, *American Prospect*, No.13, p. 35-42.
- Putnam, R. (2000.): *Bowling Alone. The collapse and revival of American Community*, New York, Simon and Schuster.
- Rogić, I. (1998.): Tranzicija i modernizacija u Hrvatskoj: likovi i kontekst, u: Rogić, I., Zeman, Z. (ur.), *Privatizacija i modernizacija*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 37-71.
- Romijn, H., Albu, M., (2002.): Innovation, Networking and Proximity: Lessons from Small High Technology Firms in the UK, *Regional Studies*, Vol. 36, No. 1, p. 81-86.
- Sampson, R., Gavreau, S. (1992.): *Integrating Family and Community Social Capital: A Multi-Level Model of Crime and Delinquency in the Inner City*, Chicago, University of Chicago.
- Storper, M. (1995.): The resurgence of regional economies, ten years later: the region as a nexus of untraded interdependencies, *European Urban and Regional Studies*, Vol. 3, No. 2, p. 191-221.
- Stubbs, P. (2001.): Politička ekonomija civilnog društva, u: Meštrović, M. (ur.), *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*, Zagreb, Ekonomski institut, str. 95-109.
- Szelenyi, I., Beckett, K., King, L. (1994.): The Socialist Economic System, u: Smelser, N., Swedberg, R. (ed.), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton, Princeton University Press. p. 234-251.

- Štulhofer, A. (1998.): Sociokulturni kapital i gospodarska tranzicija, u: Rogić, I., Zeman, Z., (ur.), *Privatizacija i modernizacija*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 197-210.
- Štulhofer, A. (2001.): Dinamika sociokulturnog kapitala 1995.-1999., u: Meštrović, M. (ur.), *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*, Zagreb, Ekonomski institut, str. 219-228.
- Šundalić, A. (1998.): Na putu otkrivanja ekonomske kulture kapitalizma, u: Rogić, I., Zeman, Z. (ur.), *Privatizacija i modernizacija*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 181-194.
- Trigilia, C. (2001.): Social Capital and Local Development, *European Journal of Social Theory*, Vol. 4, No. 4, p. 427-442.
- Voelker, B., Flap, H. (2001.): Weak Ties as a Liability: The Case of East Germany, *Rationality and Society*, Vol. 13, No. 4, p. 397-428.